

«ҚУТАДҒУ БИЛИГ»ДА ЕТТИ ЮЛДУЗ ВА ЎН ИККИ БУРЖ АТАМАЛАРИ

<https://doi.org/10.5281/zenodo.15628592>

Қосимжон СОДИҚОВ

филология фанлари доктори, профессор
(Тошкент давлат шарқшунослик университети)

«Қутадғу билиг»да дунёнинг яралиши, коинотнинг тузилиши тўғрисида ҳам фикр юритилади. Бу масалада Юсуф Хос Ҳожиб Шарқдагина эмас, дунё астрономия билимида анча илғорлаб кетган файласуфлардан саналади.

Улуғ мутафаккир, файласуф Юсуф Хос Ҳожиб XI юзйилдаёқ оламнинг яралиши, сайёраларнинг жойлашуви, Қуёш – турғун, Ер эса унинг теvaroагида эврилиши тўғрисидаги илғор қарашларини шеърга солган. Ушбу фалсафий қарашлари билан олим Шарқ илмидагина эмас, дунё фалакиётчиларидан анча олдинлаб кетган эди. Ваҳоланки, Европада бу масалалар XVI юзйилдан бошлаб изга туша бошлади.

Янада муҳими, асарда етти юлдуз ва ўн икки бурж отлари туркий тилда келган. Бу нараса ўша чоғларда туркий дунёда астрономик билимлар юксак босқичда эканидан далолат қилади.

«Қутадғу билиг» маснавийсининг тўртинчи боби етти юлдуз ва ўн икки буржнинг таърифига бағишланган. Асарнинг Наманган қўлёзма-нусхасида ушбу боб *Yeti kavākib, on iki buruj* (яъни, «Етти сайёра ва ўн икки бурж (тўғрисида)» деб аталган (QBN.11b,10). Қоҳира нусхасида ушбу бўлим тушиб қолган, лекин у мундарижада қайд этилган. У ерда у *Yeti kavākib, on iki yulduzni ayur* (яъни, «Етти кавокиб ва ўн икки юлдуз тўғрисида айтади») деб берилган (QBQ.4b,6).

Асарнинг Ҳирот нусхасида ушбу боб матн орасидаги сарлавҳада *Yeti yulduz, on iki ökāk buruj ayur* (яъни, «Етти юлдуз, ўн икки бурж (тўғрисида) айтади») дейилган (QBN.8a,25). Қизиғи шундаки, айни нусха мундарижасида (фихрист-и абвабда) ушбу боб *Yeti yulduz, tört yayız, on iki ökākniñ erdükini ayur* деб аталган (QBN.4b,9).

Бошқа қўлёзма нусхалардан фарқли ўлароқ, бу сарлавҳага *tört yayız* бирикмасининг киритилгани муҳим ва бунинг асоси бор. Қадимги туркий тилда *yayız* сифати «ернинг ранги»ни, яъни «қўнғир ранг»ни билдирган: «осмон»ни *yaşıl kök* («мовий кўк») деса, «ер»ни *yayız yer* («қўнғир ер») дея таърифланади бадий асарларда. Бу сўз тупроқнинг сифати бўлиб келганини эътиборга олсак, *tört yayız* бирикмасида унинг бошқа бир маъноси юзага чиқади: бу ўринда *tört yayız* – «тўрт унсур» деганидир.

Англашиладики, ўтмишда *yayız* сўзининг «материя, унсур» маъноси ҳам бўлган. Сўзнинг бу маъноси бирламчидир: аввал у «материя, унсур» маъносида бўлиб, кейинчалик «тупроқнинг ранги»ни ҳам ифодалай бошлаган кўринади.

Шуларга таянган ҳолда, *Yeti yulduz, tört yayüz, on iki ökäknîñ erdükini ayur* сарлавҳасини «Етти юлдуз, тўрт унсур, ун икки буржнинг қандай эканлигини айтади», дея тушунмоқ керак. Ҳақиқатан ҳам, ушбу бобда етти юлдуз, ўн икки бурждан ташқари, тўрт унсур ва улардан оламнинг яралгани ҳақида ҳам сўз боради.

Юсуф Хос Ҳожиб санаб ўтган етти юлдузнинг қадимги туркий аталиши шундай: «Зухал»ни *Sekāntir*; «Муштарий»ни *Oṇay*; «Миррих»ни *Körüd*; «Қуёш»ни *Yašiq*; «Зухра»ни *Sewit*; «Уторид»ни *Arzu*; «Ой»ни *Yalčiq* дейди. Кўриниб турганидек, ўша даврда асртономик атамаларнинг бари туркий эди.

Муаллиф кўкдаги етти юлдуз ҳақида ёзади:

Bu kökdäki yulduz bir anča bezäk,
Bir anča qulawuz, bir anča yezäk.

Bir anča törütmiş xalayiqqa ol,
Bir anča qulawuz bolur yitsa yol.

«Бу кўкдаги юлдузларнинг бир қанчаси безакдир,
Бир қанчаси раҳнамо, бир қанчаси йўлчидир.

Бир қанчасини халойиқ учун яратгандир,
Бир қанчаси йўл йўқолганда йўлчи бўлади» (QBN.12a,1–2).

Бу юлдузларнинг жойлашув ўрни ва ёруғлиги ҳам турлича: баъзиси юқори, баъзиси қуйи, баъзиси ёруғу баъзиси хира. Бу ҳақда дейди:

Qayusī örüräk, qayusī quđi,
Qayusī yaruqraq, qayu eksüdi.

«Баъзиси юқорирок, баъзиси қуйидир,
Қай бири ёруғроқ, қай бири хирадир» (QBN.12a,3).

Юсуф Хос Ҳожибнинг урғулашича, юлдузларнинг жойлашуви шундай: булардан энг устда *Sekāntir* («Зухал») юради. У бир бурж(ew)да икки йилу саккиз ой қолади.

Кейингиси бўлиб *Oṇay* («Муштарий») туради. У бир буржда ўн икки ой қолади.

Учинчи бўлиб *Körüd* («Миррих») келади. У қай томон боқса, яшнаб турган нарса қурийди.

Тўртинчиси *Yašiq* («Қуёш») бўлди, у оламни ёритди.

Бешинчиси *Sewit* («Зухра»)дир.

Сўнг *Arzu* («Уторид») келади.

Булардан энг олдда *Yalčiq* («Ой») юради. У *Yašiq* («Қуёш») билан юзма-юз келгач, тўлишади.

«Бурж»ни қадимги туркий тилда *ökäk* дейилган. Юсуф Хос Ҳожибнинг урғулашича, ўн икки *ökäk*, яъни буржлар юқорида санаб ўтилган юлдузлардан бошқадир. Шоир ёзади:

On iki ökäk-ol bularda ađin,
Qayu iki ewlög, qayu birkä in.

«Ўн икки ўкак булардан бошқадир,
Айрими икки хонали [яъни, жуфт], айрими бир хонали [яъни, тоқ] дир» (QBN.12a,11).

Юсуф Хос Ҳожиб санаб ўтган ўн икки *ökäk* нинг қадимги туркий атамалари шундай: «Ҳамал»ни *Qozï*; «Савр»ни *Uđ*; «Жавзо»ни *Erändiz*; «Саратон»ни *Qučiq*; «Асад»ни *Arslan*; «Сунбула»ни *Buđdaybaşı*; «Мезон»ни *Ülgü*; «Ақраб»ни *Ėadan*; «Қавс»ни *Ya*; «Жадий»ни *Oylaq*; «Далв»ни *Könäk*; «Хут»ни *Balıq* дейди.

Üči yazqï yulduz, üči yauqï, bil,
Üči küzki yulduz, üči qışqï, bil.

«Учтаси кўкламги юлдуз, учтаси ёзги юлдуздир, билгин,
Учтаси кузги юлдуз, учтаси қишки юлдуздир, билгин» (QBN.12a,15).

Юсуф Хос Ҳожиб оламнинг яралишини буржларга боғлайди, тўрт унсур бирлигини ана шуларда кўради:

Üči – ot, üči – suw, üči boldï yel,
Üči boldï tupraq, ađun boldï, el.

«Учтаси ўт, учтаси сув, учтаси ҳаво бўлди,
Учтаси эса тупроқ бўлди, олам (ва) эл (шулардан) пайдо бўлди» (QBN.12b,1).

Улуғ донишманднинг олам ва унинг тузилиши ҳақидаги фалсафий қарашлари асар бўйлаб давом этади. Китобни ўқиб, бутун бир астрономик атамалар тизимига тўқнашамиз. Шу тизимнинг ўзи-ёқ ўша кезде астрономик билимлар юқори босқичда эканлигидан белги бериб туради.

Юсуф Хос Ҳожибнинг таъкидлашича, *ewrān*, яъни «фалак» доим эврилади (муттасил айланади), *tezginč*, яъни «Ер курраси» тезгинади (чарх уриб туради). Муаллиф Аллоҳга ҳамд ўқир экан, ёзади:

Yarattı, kör, ewrän tučı ewrülür,
Anıñ birlä tezginč yemä tezginür.

«Фалакни яратди, кўргин, доим айланади,
Унинг билан чарх ҳам чарх уради» (QBN.11b,13).

Ёки бошқа бир ўринда улуғ Тангрини «доим айланувчи бу фалакни яратди» (*törütti bu ewrän tučı ewrülür*) дея алқайди шоир. Бунинг билан фалакнинг айланиши, Ер куррасининг тинимсиз ҳаракатда эканига ишора этилади.

Муҳими шундаки, муаллифнинг олам ва унинг тузилиши тўғрисидаги фалсафий қарашлари илмий китоблардагидек тўғридан-тўғри эмас, балки бадий шаклда, асар қаҳрамонларининг ҳолати, гап-сўзи орқали баён этилади. Асарда илмий ҳақиқат билан ижодкорнинг бадий тафаккури ўзаро уйғунлашиб кетган. Ҳукмдор *Кунтуғди-элиг* (отининг луғавий маъноси – «чиққан, тукқан Кун»), вазир *Ойтўлди* («тўлин Ой») – Қуёш ва Ойнинг ҳолатини ҳам бадий шаклда акс эттиради.

Юсуф Хос Ҳожиб Ойни таърифлар экан, унинг тинимсиз ҳаракатда эканини алоҳида таъкидлайди. Ойнинг таърифи асар қаҳрамонлари Кунтуғди элиг билан вазир Ойтўлди суҳбатида яхши очиб берилган. Ойтўлди дейди:

Bu Ay tuysa, ašnu eđi az tuyar,
Küninkä bedüyür, yuqaru ayar.

Tolun bolsa, tolsa, aźunda yarur,
Ažun xalqı andın yaryqluq bulur.

Tügäl bolsa, kör, Ay bu aysa eđiz,
Yana erlü törčir, ketär körk meñiz.

Yaruqluqı eksür, yana yoq bolur,
Tuyar kečä azın yana-oq tolur.

«Ой туғилганда, бошлаб жуда кичик туғилади,
Сўнг кундан-кун улғаяди, юқори кўтарилади.

Тўлин бўлса, тўлса, оламни ёритади,
Олам халқи ундан ёруғлиқ топади.

Ой тугал тўлишиб, энг баланд кўтарилса, кўргин,
Яна емирилиб, камая боради, юз чиройи кетади.

Ёруғлиғи камаяди, яна йўқ бўлади.

Қайта туғилгач, кечасидан бошлаб оз-оздан яна тўлишади» (QBN.32b,1–4).

Муаллифнинг урғулашича, Ойнинг кўриниши шу қадар тез ўзгара бориши унинг доимий ҳаракатда эканлиги билан боғлиқ. Бу ҳақда Ойтўлди шундай дейди:

Bu Ay ornī boldī ewī munqalīp,
Orunsuz bolur munqalīp nāñ qīlīp.

Bu Ay burjī Sar(a)tān, bu ew ewrūlūr,
Ewī ewrūlūr ham özi čewrūlūr.

Qayu ewkā kirsä, bu Ay terk čīqar,
Čīqarī üçün terk batarīn yīqar.

«Бу Ойнинг ўрни ўзгарувчан уйдир,
У ўзгарувчан ҳаракат қилиб, ўринсиз бўлиб қолди.

Ойнинг буржи Саратондир, бу уй доим айланади.
Уйи айланади, шунинг учун ўзи ҳам чарх уради.

Қайси уйга [буржга] кирмасин, бу Ой тез қайтиб чиқади,
Чиқиш уйи бўлгани учун, ботган уйини тез тарк этади» (QBN.32b,13–15).

Юсуф Хос Ҳожибнинг таърифича, Ой ҳаракатда бўлгани учун ёруғлиғи ўзгариб туради. «Кун билан юзма-юз келганда тўлишади» (*Yašiq birlä otu baqışsa, tolur*) дея таъкидлайди шоир.

Энди муаллифнинг коинотдаги бошқа бир жисм – Кун ва унинг ҳолати билан боғлиқ фикрларига эътибор қаратамиз. Асар қахрамони Кунтуғди, ўз исмининг маъносини таърифлар экан, сифатини Кунга ўхшатади. Шу ўринда Кунни таърифлаб, дейди:

Yana ma bu Kün burjī sābit turur,
Bu sābit tedüküm tübi berk bolur.

Bu Kün burjī Arslan, bu burj tebrämäs,
Ewī tebrämäsä üçün artamas.

«Яна шу борки, Кун буржи собитдир (барқарор, турғундир),
Собит деганимнинг маъноси шуки, унинг асоси маҳкамдир [яъни, Кун буржи ўзгармасдир].

Бу Кун буржи Арслон [яъни, «Асад»]дир, бу бурж тебранмайди,
Уйи [яъни, «буржи»] тебранмайди, шунинг учун ўзи бузилиб
камаймайди» (QBN.36a,2–3).

Юсуф Хос Ҳожибнинг таърифича, Кун кўзғалмасдир. Кун буржи
барқарор, турғундир. *Kün burjī sābit turur* («Кун буржи собитдир») дея
таъкидлайди олим. Шунинг учун доим бирдай ёруғлик сочиб туради.

Бошқа бир ёғи, муаллифнинг ушбу фикрлари асосида катта бир масала
турибди. Бу жумбоқни шундай тушунтириш мумкин: Фалак ва Ер доимий
ҳаракатда. Кун марказда туради, у турғундир. Ер эса унинг теварагида
айланади. Бу фикрлар улуг олимнинг дунё ва унинг тузилиши тўғрисидаги
фалсафий қарашларининг асосини ташкил этади.

Муҳими, муаллифнинг юқорида таъкидланган фалсафий қарашлари
бадий кўринишда, асарнинг ғоявий-бадий хусусиятлари ҳамда
қаҳрамонларнинг ҳолати билан уйғун ҳолда тасвирланади.

Ёзма манбалар:

QB – Юсуф Хос Ҳожибнинг «Кутадғу билиг» асари: H – Вена (Ҳирот)
нусхаси: Wien, ÖNB, Cod. A.F.13: *Радлов В.В.* Кутадку-Билик. Факсимиле
уйғурской рукописи. – СПб., 1890; *Yusuf Has Hacib.* Kutadgu Bilig. A. Viyana
Nüshası (Тіркiбасım). – Ankara, 2015; N – Наманган (Фарғона) нусхаси: ЎзР
ФА Шарқшунослик институти, 1809 кўрсаткичли қўлёзма. *Yusuf Has Hacib.*
Kutadgu Bilig. B. Fergana Nüshası (Тіркiбасım). –Ankara, 2015; Q – Қоҳира
нусхаси: Миср Миллий кутубхонаси, 168- кўрсаткичли қўлёзма: *Yusuf Has*
Hacib. Kutadgu Bilig. C. Kahire Nüshası (Тіркiбасım). – Ankara, 2015.